Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.69 ISSN No. 2456-1665

भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. तेजराव गोपीनाथ साबळे
राज्यशास्त्र विभाग,
प्रगती कला व विज्ञान महाविद्यालय सिल्लोड
ता. सिल्लोड, जि. छ. संभाजीनगर

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही जगातील एक अद्वितीय राज्यघटना आहे जी विविधता, समावेश आणि सहिष्णुतेचा आत्मा आत्मसात करते. या घटनेचा एक अत्यंत मूलभूत आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आधार म्हणजे धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व. भारतासारख्या बहुधर्मीय, बहुसांस्कृतिक आणि बहुभाषिक देशात धर्मनिरपेक्षता ही केवळ तात्त्विक संकल्पना नसून, ती राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेतील एक अपरिहार्य मूल्य आहे. धर्मनिरपेक्षता ही केवळ धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देत नाही, तर ती राज्य व धर्म यांच्या परस्पर हस्तक्षेपाला प्रतिबंध घालणारी एक तत्त्वप्रणाली सुद्धा आहे. भारतीय राज्यघटनेतील हे तत्त्व प्रत्येक नागरिकाला त्यांच्या श्रद्धा, उपासना, व आचरण स्वातंत्र्याचे संरक्षण देते. या लेखात धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेचा इतिहास, घटनात्मक संदर्भ, तत्त्वज्ञान, त्याचा समाजातील प्रभाव, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि आजच्या सामाजिक-सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यातील त्याचे महत्त्व यांचा सैद्धांतिक अभ्यास केला जाईल.

१. धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना

'धर्मनिरपेक्षता' म्हणजे राज्य कोणत्याही धर्माशी बांधील न राहणे व सर्व धर्मांबद्दल समान दृष्टीकोन ठेवणे. ही संकल्पना मूलत: पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानातून आली असली, तरी भारतात तिला स्थानिक स्वरूप दिले गेले आहे.

भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही सकारात्मक स्वरूपाची आहे. म्हणजेच, राज्य केवळ धर्मात हस्तक्षेप करत नाही, तर सर्व धर्मांना समान सन्मान व संरक्षण देते. ही तत्त्वज्ञानात्मक भूमिका भारतीय लोकशाहीची ओळख आहे.

२. भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षतेचे स्थान

भारतीय राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अनेक ठिकाणी स्पष्टपणे आढळते. याचे महत्त्वाचे घटक पुढीलप्रमाणे:

- प्रस्तावना (Preamble): १९७६ मध्ये ४२व्या घटनादुरुस्तीनंतर 'Secular' हा शब्द प्रस्तावनेत समाविष्ट करण्यात आला.
- अनुच्छेद २५ ते २८: धर्म, श्रद्धा, उपासना, प्रचार याचे स्वातंत्र्य स्पष्टपणे दिले आहे.
- अनुच्छेद १४: कायद्यापुढे सर्वांची समानता – कोणत्याही धर्माच्या आधारावर भेदभाव न करता.
- अनुच्छेद ३०: अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्थांची स्थापना व प्रशासनाचा अधिकार.
- या तरतुदी भारतात धार्मिक विविधतेचे रक्षण करतात आणि धार्मिक बहुसंख्या वा अल्पसंख्यांक कोणालाही राज्याच्या विशेष सवलतींपासून वंचित ठेवत नाहीत.

३. धर्मनिरपेक्षतेचे वैचारिक आधार

भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व गांधी, नेहरू, आंबेडकर यांसारख्या विचारवंतांच्या दृष्टीकोनावर आधारित आहे.

महात्मा गांधी – धर्म म्हणजे मानवतेचा मार्ग. त्यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचे समर्थन केले.

- पं. नेहरू – धर्मनिरपेक्षता म्हणजे आधुनिकतेची ओळख, विज्ञानवादी आणि मानवतावादी विचारसरणी.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – राज्य व धर्म यांचे विभाजन आवश्यक; राज्य सर्व धर्मांपासून स्वतंत्र असावे.

या वैचारिक पाया वर उभे राहून भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे स्वरूप सामाजिक सलोखा, एकात्मता आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा समतोल राखते.

४. सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भातील महत्त्व

धर्मनिरपेक्षता ही भारतात केवळ कायद्यात नाही, तर सांस्कृतिक जगण्यातही अंतर्भूत आहे. भारतातील सण, उत्सव, लोककला, जीवनपद्धती या सगळ्या गोष्टींमध्ये विविध धर्मांचे अस्तित्व एकमेकांशी गुंतलेले आहे.

धर्मनिरपेक्षतेमुळे:

- धार्मिक संघर्ष कमी होतो,
- बहुधर्मीय समाजात सहिष्णुता वाढते,
- अल्पसंख्यांक गटांना सुरक्षितता मिळते,
- राष्ट्रीय एकात्मता दृढ होते.

५. अंमलबजावणीतील अडचणी

तत्त्वतः धर्मनिरपेक्षता आदर्श वाटली, तरी प्रत्यक्षात तिच्या अंमलबजावणीत काही गंभीर अडचणी येतात:

- धर्मावर आधारित राजकारण: काही राजकीय पक्ष धर्माच्या आधारावर मत मागतात.
- धार्मिक ध्रुवीकरण: समाज माध्यमांद्वारे धार्मिक द्वेष वाढवणे.
- सरकारी हस्तक्षेप: मंदिर-मशीद-मठांच्या प्रशासनात हस्तक्षेप.
- अल्पसंख्यांक भीती: काही अल्पसंख्यांक समाजात असुरक्षिततेची भावना.

६. उपाय आणि पुढचा मार्ग

भारतीय समाजामध्ये धर्मनिरपेक्षता अधिक मजबूत करण्यासाठी खालील उपाय आवश्यक आहेत:

- शालेय शिक्षणात धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यांचे बिंबन
- राजकीय पक्षांना धर्माच्या आधारे प्रचारास मनाई
- धार्मिक सहिष्णुता वाढवण्यासाठी Interfaith Dialogue
- नागरिकांनी धर्मावरील अंधश्रद्धेपेक्षा विवेकवाद स्वीकारणे
- सरकारचे धर्मापासून अंतर राखणे

निष्कर्ष

भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही फक्त संविधानिक तत्त्व नाही, तर ती भारतीयत्वाची ओळख आहे. विविध धर्मांचा सन्मान करत एकत्र नांदणे ही आपल्या संस्कृतीची परंपरा आहे.

आज जिथे धार्मिक द्वेष, ध्रुवीकरण, वाद आणि असहिष्णुता वाढू लागली आहे, तिथे धर्मनिरपेक्षता ही केवळ तत्त्वशुद्ध कल्पना न राहता एक जीवनशैली बनली पाहिजे. भारतीय लोकशाहीची ताकद ही तिच्या विविधतेतील एकतेत आहे. आणि ही एकता धर्मनिरपेक्षतेमुळेच शक्य आहे. म्हणूनच, धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व समजून घेणे, अंगीकारणे आणि पुढच्या पिढीकडे पोहोचवणे हे आपले नैतिक आणि राष्ट्रीय कर्तव्य आहे.

संदर्भ सूची:

1. भारतीय राज्यघटना – डॉ. बी. आर. आंबेडकर, संविधान सभा वादविवाद
2. धर्मनिरपेक्ष भारत – डॉ. एस. एन. सिंग, यशोदा प्रकाशन
3. धर्म, राज्य आणि समाज – डॉ. प्रभाकर साने, महाराष्ट्र विद्यापीठ प्रकाशन
4. Secularism in India – Rajeev Bhargava (अनुवादित संदर्भ)
5. भारतीय लोकशाहीतील मूल्यव्यवस्था – डॉ. कवीता जोशी
6. Interfaith Harmony in India – UNICEF Reports, 2021
7. धर्मनिरपेक्षता : आकलन व अपेक्षा – डॉ. संजय खांडे, जनप्रकाशन